

דף שבועי

בס"ד

פרשת ויחי, תשפ"א, מספר 1400

כִּי זֶה הַבְּכֹר: סוגיית הבכורה בבראשית מ"ח

יסכה זימרון

לו... אֶת הַבְּכֹר בֶּן הַשְּׁנוּאָה יִכִּיר לְתֵת לוֹ פִּי שְׁנַיִם
 בְּכָל אֲשֶׁר יִמְצָא לוֹ כִּי הוּא רֵאשִׁית אָנוּ לוֹ מִשְׁפָּט
 הַבְּכֹרָה (דב' כא: טז-יז).³ הקשר שבין מעמד הבכור
 לזכויותיו בירושת אביו ניתן לפיענוח באופן דו-
 כיווני:⁴ העובדה שאדם מוגדר כבכור מלמדת
 שהוא עתיד לקבל 'פי שניים' מרכוש אביו, ומי
 שמקבל 'פי שניים' ייחשב כבכור, או למצער לבעל
 זכויות הבכורה בפועל. אין אפשרות לשנות את
 זהות הבכור הביולוגי, שכן סדר הלידה קבוע
 ומובהק גם כשמדובר במשפחות פוליגמיות. אולם
 ניתן לשנות את זהות נושא הזכויות של הבכורה
 בפועל. מי שמקבל את זכויות הבכורה, למרות
 שהוא אינו הבכור הביולוגי, נחשב ל'בכור חברתי',
 זה שהחברה מחילה עליו את הזכויות והחובות
 המיועדות באופן ראשוני לבכור. כאשר יוסף,
 שלא היה הבכור בביתו של יעקב, מיועד לקבל
 נחלה כפולה, הוא מוצג כבכור חברתי, או לכל
 הפחות כיוורש חלק מזכויות הבכורה: "בהכרזו על
 בני יוסף כעל בניו מאמץ יעקב כביכול את אפרים
 ומנשה לבנים, וכך זוכה יוסף בנחלה כפולה, זכות
 המוענקת בדרך כלל לבכור".⁵

אפרים כבכור חברתי

מבראשית מא: נא-נב עולה בבירור שמנשה
 הוא בכורו של יוסף, ואפרים הוא הבן הצעיר:
 לידת מנשה מוזכרת לפני לידת אפרים, והכתובים
 מצמידים לדמותו של מנשה את הכינוי "בכור"
 ולדמותו של אפרים את הכינוי "שני". עם זאת,
 בפסוק ה שנידון לעיל מוזכרים בני יוסף שלא על
 פי סדר לידתם: "אֶפְרַיִם וּמְנַשֶּׁה כְּרְאוּבֵן וְשִׁמְעוֹן
 יִהְיוּ לִי". אפרים הצעיר קודם למנשה המבוגר.
 האזכור של ראובן ושמעון בהתאם לסדר לידתם
 וכן הסדר שבו מוצגים בני יוסף בפסוק א מלמדים
 שלשינוי סדר ההצגה של הבנים יש משמעות.

בראשית מ"ח מתואר מעמד שהתרחש בערוב
 ימיו של יעקב. במעמד זה שותפות ארבע דמויות:
 יעקב, יוסף, מנשה ואפרים. יעקב ויוסף מוצגים
 כדמויות פעילות, ומושא פעולותיהם הוא
 הדמויות הפסיביות של מנשה ואפרים. נדמה, כי
 למרות היותם של שני הבנים דמויות משניות
 בעלילה, הם בעלי תפקיד חשוב בעיצוב תוכנו של
 המעמד. אם כן, מה היא משמעותו של המעמד?
 מה מובנן של הפעולות החוזרות של יעקב ושל
 יוסף, ואיזה חלק נוטלים בכל זאת מנשה
 ואפרים?

הפרק מכיל שתי תמונות שונות, שקשר
 תמטי חורז ביניהן, כפי שאסביר להלן.¹

זכויות הבכורה של יוסף

בפסוקים ה-ו יעקב מכריז שהוא מחשיב את
 שני בניו הגדולים של יוסף כבניו שלו: "וְעַתָּה שְׁנֵי
 בָנָיְךָ הַגְּדוֹלִים לְךָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם עַד בְּאֵי אֵלֶיךָ
 מִצְרַיִמָּה לִי הֵם אֶפְרַיִם וּמְנַשֶּׁה כְּרְאוּבֵן וְשִׁמְעוֹן
 יִהְיוּ לִי" (בר' מח:ה).² השינוי שמחולל יעקב
 בדברים אלה אינו משליך רק על מעמדם של
 מנשה ואפרים, אלא הוא נוגע גם למעמדו של
 יוסף. ההתייחסות אל מנשה ואפרים כבניו של
 יעקב מזכה את היחידה הגרעינית של יוסף בנחלה
 כפולה – אחת לכל בן, במקום הנחלה האחת
 שאמור היה לקבל כאחד מבניו של יעקב. מדובר
 בחלק כפול ולא יותר, שכן שאר בניו של יוסף
 ייוחסו על שם מנשה ואפרים, ולא יקבלו חלק
 משל עצמם: "וּמִוֹלְדֹתָי אֲשֶׁר הוֹלְדֹת אַחֲרָיִם לְךָ
 יִהְיוּ עַל שֵׁם אֲחִיָּהֶם יִקְרְאוּ בְּנֵחֲלָתָם" (שם:ו).
 קבלת חלק כפול בנחלת האב, בהשוואה
 לשאר האחים, היא זכות השמורה בדרך כלל
 לבכור: וְהָיָה בְּיוֹם הַנְּחִילוֹ אֶת בְּנָיו אֶת אֲשֶׁר יִהְיֶה

* ד"ר יסכה זימרון, המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן.

1 על החלוקה הביקורתית של הפרק ראו בקצרה אצל מ' וינפלד (עורך), **בראשית** (עולם התנ"ך), תל-אביב 2002, עמ' 244.

2 לדיון בשאלה האם מדובר כאן על אימוץ חוקי או רק הכרה בהם כבניו, וכן על הפעולות המשפטיות שמאפשרות מצב כזה ראו לדוגמה: י' פלישמן, **הורים וילדים במשפטי המזרח הקדום ובמשפט המקראי**, ירושלים תשנ"ט, עמ' 45-46; מ' מלול, **חברה, משפט ומנהג בישראל בתקופת המקרא ובתרבויות המזרח הקדום**, רמת גן 2006, עמ' 223-224.

3 ויכוח נטוש במחקר האם 'ירושת פי שניים' הייתה הנוהג הרווח בתקופת המקרא. ראו לדוגמה: ז' פלק, "נישואי-פנים בישראל", **תרביץ** לב (תשכ"ג), עמ' 19-34, כאן עמ' 31-32; J.H. Tigay, *Deuteronomy*, Philadelphia 1996, p. 195.

4 על מכלול התחומים שבהם מתבטאת ירושת הבכור, ראו לדוגמה: נ' רובין, "למשמעותו החברתית של הבכור במקרא", **בית מקרא** 33 (תשמ"ח), עמ' 155-170.

5 מ' וינפלד (עורך), **בראשית** (עולם התנ"ך), תל-אביב 2002, עמ' 244.

ראשון יישאר בכור לנצח.⁶ מעשיו ואמירותיו של יעקב משקפים את האפשרות לשינוי במעמד היחסי של הבנים כתולדה של ההתפתחות הדינמית של בית-האב: גם מי שלא נולד ראשון יכול לשמש בפועל כבכור. יעקב מוצג שוב כמי שתומך באפשרות לשינוי זהות הבכור, כפי שעשה ביחס ליוסף בתמונה הקודמת בפרק, וכפי שמספר למעשה סיפור חייו בבראשית פרקים כ"ה וכ"ז. הוויכוח הוויזואלי והמהותי בין יוסף ויעקב, יוכוח שהוצג בהרחבה ובפירוט, נסוב על הגורמים המקנים לבנים את מעמד היחסי ועל האפשרות העקרונית להשפיע על המעמד הטבעי של הבנים ולהגדיר בכור חברתי בבית-האב.

שינוי זהות הבכור

בראשית מ"ח מכיל שתי תמונות מימיו האחרונים של יעקב, אשר במרכזן עומדים יעקב, יוסף, מנשה ואפרים. אף כי התפקיד שמשחקות הדמויות בשתי התמונות אינו זהה, והנושא שלהן שונה – האחת עוסקת במעמדו של יוסף והשנייה עוסקת במעמדות היחסיים של בניו, יש קשר תמטי מובהק ביניהן. שתי התמונות עוסקות באפשרות לשנות את זהותו של נושא הזכויות של הבכורה.⁷ בתמונה הראשונה השינוי במעמד של מנשה ואפרים השפיע על מעמדו של יוסף בקרב אחיו, ואילו בשנייה השינוי שמחולל יעקב משפיע ישירות על המעמד היחסי של שני הבנים. האפשרות לשנות את זהותו של נושא זכויות הבכורה מוכרת במקרא ואף מחוצה לו, ואין זאת הפעם היחידה שבה מוצגת העברה של זכויות הבכורה מהבכור הביולוגי לאחד מאחיו. להעברת זכויות הבכורה יש ביטויים שונים, ובבראשית מ"ח מוצגים שניים מהם: זכויות יתר ברכוש המשפחתי ומעמד חברתי רם יותר. להעברת זכויות הבכורה עשויות להיות סיבות נרחבות: מות הבכור הביולוגי, אהבת האב לאחת מנשותיו, פער מעמדי בין נשות האב, והחשבה מכולן – אופן התנהגותו של הבכור הביולוגי. בבראשית מ"ח אין הצגה של הסיבה להעברת זכויות הבכורה, וסמכותו של הגורם המשפיע בבית-האב מוצגת כמוחלטת בסוגיה זאת. האפשרות לשנות את זהותו של נושא זכויות הבכורה מעידה דווקא על חשיבותו של מעמד זה, ועשויה להשפיע על הדרך שבה מתנהגים האחים, לטוב ולמוטב.⁸

שינוי הסדר אינו מבואר בפסוק ה, אולם לאור ההתרחשות המוצגת ביחידה השנייה בפרק ניתן להציע לו הסבר.

בפסוקים יג-כ עוברים בני יוסף מחזקתו של יוסף לחזקתו של יעקב, והפסוקים מפרטים בצורה ארכנית את מיקומם הפיסי במרחב ביחס לשני המבוגרים: פסוק יג מדגיש את מיקומם בצורה כפולה; הן את המיקום של אפרים בימינו של יוסף ושל מנשה בשמאלו, והן את העובדה שצורת לקיחה זו מציבה את אפרים בשמאלו של יעקב ואת מנשה בימינו: "וַיִּקַּח יוֹסֵף אֶת שְׁנֵיהֶם אֶת אֶפְרַיִם בְּיָמָיו מִשְׂמָאל יִשְׂרָאֵל וְאֶת מְנַשֶּׁה בְּשְׂמָאלוֹ מִיָּמִין יִשְׂרָאֵל וַיִּגַּשׁ אֵלָיו". פסוק יד מציג שוב את המיקום של הבנים: יעקב משכל את ידו ושם את שמאלו על ראש מנשה ואת ימינו על ראשו של אפרים. הכתוב אף מוסיף ומזכיר את המעמד היחסי של כל אחד מהבנים: "וַיִּשְׁלַח יִשְׂרָאֵל אֶת יָמָיו וַיָּשֶׁת עַל רֹאשׁ אֶפְרַיִם וְהוּא הַצָּעִיר, וְאֶת שְׂמָאלוֹ עַל רֹאשׁ מְנַשֶּׁה שְׁכַל אֶת יָדוֹ כִּי מְנַשֶּׁה הַבְּכוֹר". בפסוק יז יוסף מתערב ומשנה את מיקום הידיים של יעקב ביחס לבנים: "וַיִּרָא יוֹסֵף כִּי יָשִׁית אָבִיו יָד יָמָיו עַל רֹאשׁ אֶפְרַיִם וַיִּרַע בְּעֵינָיו וַיִּתְמַךְ יָד אָבִיו לְהַסִּיר אֹתָהּ מֵעַל רֹאשׁ אֶפְרַיִם עַל רֹאשׁ מְנַשֶּׁה".

האריכות היתרה וההסבר המפורט שבצידה מייצרים וודאות באשר למיקום הבנים בכל שלב של האירוע. הם אף מלמדים על החשיבות שמקנות הדמויות למיקום הבנים ביחס ליעקב. הדיון המילולי שבין יוסף ליעקב בהמשך חושף את המשמעות של עיצוב המרחב בפסוקים: הן יעקב והן יוסף רואים בהחזקתו של הבן ביד ימין ביטוי לחשיבות, אלא שהם חלוקים על זהות הבן בעל החשיבות. בעוד יוסף מקנה למנשה חשיבות יתרה, יעקב מקנה דווקא לאפרים חשיבות רבה, ורואה בו למעשה בכור חברתי. בפסוק שבו יעקב מברך בפועל את אפרים ומנשה, לא רק שאפרים קודם למנשה, אלא שהכתוב מבהיר זאת כאילו לוודא שהקוראים שמו לב לשינוי המהותי: "וַיְבָרְכֶם בַּיּוֹם הַהוּא לְאָמֹר בְּךָ יְבָרַךְ יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר יִשְׁמַךְ אֶ-לֵהִים כְּאֶפְרַיִם וְכַמְנַשֶּׁה, וַיִּשֶׂם אֶת אֶפְרַיִם לְפָנֵי מְנַשֶּׁה" (שם: כ).

המחלוקת בין יעקב ויוסף לא נסובה רק על זהות הבן החשוב, מנשה או אפרים, אלא אף על הגורם העומד ביסודה של החשיבות הזאת. יוסף מקנה חשיבות למנשה שכן הוא נולד ראשון, הוא בכורו: "לֹא כֵן אָבִי כִּי זֶה הַבְּכֹר שִׁים מִיָּנֶה עַל רֹאשׁוֹ" (בר' מח: יח). המעמד הביולוגי שאין עליו עוררין הוא שמקנה לו חשיבות יתרה ומעמד גבוה ביחס לאחיו. אך לעומת זאת יעקב מקנה חשיבות רבה לאפרים, כי הוא צופה שבפועל הוא יהיה בעל מעמד חשוב יותר בעתיד: "יָדְעֵתִי בְּנֵי יָדְעֵתִי גַם הוּא יִהְיֶה לְעַם וְגַם הוּא יִגְדֹל וְאוֹלָם אָחִיו הַקָּטָן יִגְדֹל מִמֶּנּוּ וְזָרְעוֹ יִהְיֶה מְלֵא הַגּוֹיִם" (שם: יט). התנהגותו של יוסף, במחוות חזותיות ובאומר, משקפת את ההתמדה של המעמד הטבעי ואת מהותו של הבכור שאין לשנותה: מי שנולד

6 ייתכן שהעובדה שהתואר 'בכור' לעולם אינו משמש לתאר בכור חברתי משקפת את המהות של הבכור שאינה ניתנת להעברה. ראו: ג' ברין, "דרך מעבר ההגמוניה המשפחתית והקשר לסדרי הבכורה", בתוך: י' ליכט וג' ברין (עורכים), **הצבי ישראל**, תל-אביב תשל"ו, עמ' 47-55, כאן עמ' 45-46.

7 שתי התמונות אף נשענות על היחס שבין תפיסת בני יעקב כדמויות משפחתיות לבין מעמדם כשבטים. ראו על כך לדוגמא: מ' אברבך, "יוסף ואחיו - בראי תולדות שבטי ישראל", **בית מקרא** 32 (תשמ"ז), עמ' 114-120.

8 ראו בקצרה: נ' סמט, "בנים נבחרים", **סגולה** 23 (תשע"ב), עמ' 46-51.

דף שבועי

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:

<http://www1.biu.ac.il/parasha2>

כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

[הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן](#)

יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף